

Інститут української мови НАН України

Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах
захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи

Житомирський історико-філологічний інститут
регіональних досліджень

ВОЛИНЬ- ЖИТОМИРЩИНА

Історико-філологічний збірник
з регіональних проблем

Житомир
2000

РЕДАКТОРИ:

Володимир Єршов, кандидат філологічних наук
Віктор Мойсієнко, кандидат філологічних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Петро Білоус, доктор філологічних наук
Іван Вихованець, доктор філологічних наук
Катерина Городенська, доктор філологічних наук
Павло Гриценко, доктор філологічних наук
Микола Никончук, доктор філологічних наук
Василь Німчук, доктор філологічних наук
Григорій Сивокінь, доктор філологічних наук
Елеонора Соловей, доктор філологічних наук
Микола Сулима, доктор філологічних наук
Олена Шпильова, доктор філологічних наук

Відповідальний секретар

Володимир Білобровець

Контактні адреси редакції:

10008, Житомир-8, а/с 3;

10031, Житомир-31, вул. Народницька, 21, кв. 67 або 172.

Телефон (0412) 25-42-64.

УДК 82.07
ББК 83.3(4укр.-4ж)-я5
ISBN

© «Волинь-Житомирщина», 2000

Літературознавство

Володимир Єршов

Ю. І. КРАШЕВСЬКИЙ В
ЖИТОМИРІ. 1853-1860 ...4

Етнолінгвістика

Валентина Конобродська

ВІДБИТТЯ ДАВНІХ
МІФОЛОГІЧНИХ
УЯВЛЕНЬ У ДЕЯКИХ
ВІЩИХ СНАХ І
ПРИКМЕТАХ
НАБЛИЖЕННЯ СМЕРТІ,
ПОШИРЕНИХ НА
ПОЛІССІ, ТА ЇХ
НОМІНАЦІЇ.....21

Мова письменства

Станіслав Зінченко

ГРАДУАЦІЯ ОЗНАКИ В
ДРАМІ-ФЕЄРІ ЛЕСІ
УКРАЇНКИ «ЛІСОВА
ПІСНЯ».....42

Тенознавство

Віталій Єремєєв

БОРИС ТЕН В РОБОТІ
НАД ПЕРЕКЛАДАМИ
О. С. ПУШКІНА.....48
О. С. ПУШКІН. АНДЖЕЛО.
ПЕРЕКЛАД БОРИСА ТЕНА.
Публікація В. Єремєєва57

Історія

Людмила Єршова

ВОЛИНСЬКІ СЕРЕДНІ
ЖІНОЧІ УЧИЛИЩА
ПРАВОСЛАВНОГО
ВІДОМСТВА: ІСТОРІЯ
ЗАСНУВАННЯ ТА
АДМІНІСТРАТИВНО-
ГОСПОДАРСЬКИЙ ЛАД. . . . 77

ІСТОРІЯ лінгвістичних учень

Володимир Білобровець

ЄВГЕН МИХАЙЛОВИЧ
КУДРИЦЬКИЙ - ПЕДАГОГ,
МОВОЗНАВЕЦЬ,
ПЕРЕКЛАДАЧ.....102

Портрет

Володимир Єршов

ПЕТРО БІЛОУС:
МАНДРІВКА ДО
ТИСЯЧОЛІТНЬОГО
СЛОВА..... 112

Philobiblion

Людвиг Войславський

БЕРДИЧІВСЬКІ
СТАРОДРУКИ У ФОНДАХ
ХАРКІВСЬКОЇ
ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ
БІБЛІОТЕКИ
ІМ. В. КОРОЛЕНКА134

Рецензії

Юрій Мільошин

BALZAC DANS L'EMPIRE
RUSSE. DE LA RUSSIA A
L'UKRAINE.-
PARIS-MUSEES/DES
CENDRES. 1993. -204с.....156

Григорій Ушкалов,

Юрій Барабаш

ВАГОМІ ДОСЛІДЖЕННЯ
З МЕДІЄВІСТИКИ.....163

Віктор Мойсієнко

СИЛЕНЕЦЬ ПРО
СИЛЕНЦІВ.....167
ВІТАЄМО!.....170

ПЕТРО БІЛОУС: МАНДРІВКА ДО ТИСЯЧОЛІТНЬОГО СЛОВА

Ця мандрівка розпочалася 13 жовтня 1953 року в селі Никонівці на Бердичівщині. Того дня в родині Марії Кирилівни і Василя Захаровича Білоусів народився четвертий син, якого бабуся Параска назвала на честь свого сина Петра, репресованого владою у 1937 році за те, що... читав книжки, розповідав про них людям і ставив у клубі театральні вистави.

Ні велика сім'я (через кілька років народилася п'ятою дівчинка), ні бідні побутові умови, ні тяжкі трудовні батьків, які день у день працювали на землі, здавалося б, зовсім не сприяли формуванню інтересів до книжки, до літературного слова, ні, тим більше, наукових замірів. Перед звичайним сільським хлопцем, як і раніше перед його предками, попереду лежала чорна борозна землеробської праці та господарські клопоти.

Багато що змінила школа. П. Білоус і досі вдячний своєму першому вчителю Павлу Кириловичу Безсмертному, який вчив його у 1-4 класах. Маючи хвору ногу, цей вчитель не міг водити дітей на фізкультуру чи «працю», тому читав дітям у класі книжки - і то були чи не найкращі і заворожливі уроки. Коли П. Білоус видав свою першу книжку (про творчість В. Григоровича-Барського, 1985 рік), то чи не перший авторський примірник передав своєму вчителю, котрий вже зістарів і вів тихе пенсійне життя. Павло Кирилович, який мав за свій учительський вік багато учнів,

не сказав нічого - він розчулив-

Портрет

ся і заплакав.

Книга (а їх не так і багато

було в сільській бібліотеці) стала для П. Білоуса не просто джерелом знань, а змогою поринути в інший світ, такий небуденний і такий несхожий з убогим побутом, примітивною культурою й одноманітністю сільського життя. Правда, був ще світ природи (поле, річка, ліс, луки), були ще весілля, проводи в армію, купальське свято, які допитливий хлопець, у ті часи не минав, бо то було дуже цікаво (чи думав-гадав, що через кілька десятків років читатиме студентам лекції з фольклору...). Багато читав і сам пробував писати: гумористичні твори (під впливом Остапа Вишні), фантастично-пригодницькі оповідання та повісті, зрештою, вірші. Будучи випускником школи, брав участь в обласному конкурсі юних літераторів - став переможцем. Мріяв стати журналістом, але те видавалося журавлем у небі, отож вибрав синицю: поїхав вступати на українське відділення філологічного факультету Житомирського педінституту. То було самостійне рішення і самостійне вступання, бо через матеріальні нестатки батьки й не наполягали на вищій освіті сина: мовляв, і на землі роботи чимало. Так думав і абітурієнт, наслуховавшись розмов про різні «блати», тому вирішив «спробувати», а до роботи на землі завжди можна встигнути. Недооцінив своїх сил. Міг би і на щось більше замахнутися, бо всі чотири екзамени склав на «5», ставши студентом у 1971 році.

Якщо в шкільні роки мандрівки до Слова були спонтанними, стежки інтуїтивними, відкриття випадковими, то в інституті вони стали осмисленішими й цілеспрямованішими. Але спочатку прийшло відчуття досади: ні школа, ні сільська бібліотека, як виявилось, багато чого не додали, отож необхідно було нагромаджувати «недобрані» знання, позбавлятися комплексу провінційності. Якщо називати викладачів, які зміцнили в першокурсникові філологічні переконання, то це передусім М. М. Богдан, Л. Т. Пивоварський, а в ставленні до літератури, зокрема до поетичного слова, - поет Михайло Клименко, з яким юний студент познайомився в Житомирі.

Інтерес до наукової роботи у П. В. Білоуса з'явився десь на другому курсі, коли писав курсову роботу під керівництвом М. М. Богдана «Метафора у симфонії «Сковорода» П. Тичини» (цей твір вперше був опублікований у ті роки). Зацікавився і темою молодого покоління в сучасній ук-

раїнській прозі, зокрема у філософському аспекті, у чому знайшов розуміння і підтримку викладача філософії С. П. Щерби. Паралельно досліджував типологію поетичних творів Тараса Шевченка та Роберта Бернса (до цієї теми його увагу привернув викладач зарубіжної літератури Я. Ф. Ривкіс). На третьому курсі одержав диплом другого ступеня на Всеукраїнському конкурсі студентських робіт за дослідження з історії релігії (керівник - В. К. Щедрін), брав участь у декількох студентських наукових конференціях (Вінниця, Київ, Харків). Продовжував працювати над поетикою творів раннього Тичини, вивчав проблеми романтизму в українській літературі, написав роботу «Символіка і символізм у поглядах І. Франка»... І все це за чотири роки студентського життя, і все це, поки що не мало концептуальної спрямованості, постало у вигляді «розкиданої» тематики. Насправді, очевидно, ішов процес нагромадження знань і вироблення навичок наукової роботи, то була проба сил і спроможностей, пошук «своїх» тем, хоч кожна з тем, над якою довелося працювати у студентські роки, певним чином вплинула на подальші наукові інтереси. Хоч сам П. В. Білоус тепер оцінює ті студентські захоплення як звичайне навчання, вдовolenня допитливості, збудженої таємницями художнього слова. Він і тепер вважає, що таким має бути нормальне студентське навчання, бо ні лекції, ні практичні чи семінари не дадуть повною мірою справжнього знання, праги знань, якщо не буде в студента потреби постійно пізнавати щось нове, самовдосконалюватися, стаючи професіоналом.

Хтозна, як би склалася доля випускника ЖДПІ 1975-го року П. В. Білоуса, якби тодішній декан філологічного факультету Г. К. Кисельов та завідувач кафедри української літератури Л. Т. Пивоварський не наполягли перед керівництвом інституту залишити його як здібного випускника працювати на кафедрі. Те, що студент всі сесії склав на «відмінно» і займався науковою роботою, не було аргументом «за», бо переважав аргумент «проти» - його ж треба забезпечити житлом... Обравши науку, мріючи про нові мандрівки до Слова, П. В. Білоус певною мірою ризикував - тодішнє керівництво інституту не гарантувало йому житла (і слова свого дотримало навіть тоді, коли він став кандидатом наук, а потім доцентом).

Служба у війську на деякий час відстрочила реалізацію творчих намірів. Але одразу після звільнення в запас - аспірантура в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. Правда, тільки заочна. Правда, місце було тільки у відділі давньої літератури. Але П. В. Білоус вдячний долі за такий мимовільний «подарунок» Фортуни: з тих пір (1977 рік) він починає формуватися як учений-медієвіст («дачник»).

Ще напередодні вступу до аспірантури завідувач відділу давньої літератури В. Л. Микитась запропонував йому «на пробу» подорожні записки Василя Григоровича-Барського, забутого українського письменника XVIII ст. «Проба» виявилася вдалою: тему «Гуманістично-просвітительські тенденції першої пол. XVIII ст. і творчість В. Григоровича-Барського» затвердили як тему кандидатської дисертації, а науковим керівником призначили доктора філологічних наук В. Л. Микитася. Заочна аспірантура практично не дає можливості зосередитися на науковій роботі. До того ж текст «Странствований» Григоровича-Барського можна було прочитати тільки в ЦНБ України (Київ), а та незначна кількість робіт, присвячених обраній темі, - видання XIX ст. - знову-таки в ЦНБ. А в Житомирі - навчальне навантаження в повному обсязі. Коли на останньому році аспірантури (1981 рік) П. В. Білоус подав дисертацію до захисту, то здивувалися і в Житомирі, і в Києві. Перші не вірили, що аспірант-заочник, працюючи над темою з давньої літератури, так порівняно швидко «зробить» дисертацію, а другі ставили цей факт за приклад для своїх аспірантів стаціонару.

5 березня 1982 року П. В. Білоус захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Вчена рада рекомендувала видати її у вигляді монографії: книга з'явилася у 1985 році у видавництві «Наукова думка» - «Творчість В. Григоровича-Барського» (246 стор.). У рецензії на неї (журнал «Радянське літературознавство», 1986, №10. - С. 71-73) було підкреслено два аспекти: по-перше, монографія «воскресила» незаслужено призабуте ім'я видатного письменника, а по-друге, чимало сторінок тут відведено саме філологічним (а не ідеологічним) студіям, зокрема в розділі «Жанрово-стильові особливості записок В. Григоровича-Барського». Звичайно, над книгою тяжів «ди-

сертаційний жанр», написана вона була місцями в дусі «радянського літературознавства», але й тепер дивно: автор взявся за паломницьку прозу, зацікавився особистістю паломника, чиє коло інтересів зосереджується на церковно-релігійній тематиці - і це «пройшло» на початку 80-х років, в умовах, коли домінував войовничий атеїзм!

Завершення роботи над записками В. Григоровича-Барського не стало у П. В. Білоуса завершенням теми паломницької творчості. «Странствованія» - то була вершина в розвитку цього жанру і певною мірою його «лебедина пісня». Само собою виникало безліч питань, пов'язаних з історією паломницького жанру, тому 28-річний кандидат філологічних наук без перепочинку взявся за пошуки відповідей на ті питання. І виявилось, що історія й поетика цього жанру не висвітлена ні в окремих роботах, ні в академічних виданнях історії української літератури. Паломницькі твори були розпорошені, мало які опубліковані, а найдивніше те, що всі вони відносилися до «русской литературы», оскільки розглядалися передусім в контексті історії «русской православной церкви».

З цього розпочалася нова мандрівка до Слова, яка вимагала від науковця ширшого літературного матеріалу, заглиблення у специфіку давнього письменства і, звичайно ж, масштабнішого погляду на художні українські явища епохи Середньовіччя. У 80-х роках велася «наукова розвідка» у царині паломницької прози, результатом якої стали дві статті у наукових збірниках, які видавав відділ давньої літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України, а також словникові статті про паломників до «Української літературної енциклопедії» (т. 1-2).

У 1988 році, видавництво «Український письменник» започаткувало серію «Слово неодцвітне» (готувалися до друку «Повість минулих літ», «Історія русів» у перекладі сучасною українською мовою). Тоді ж було замовлено видавництвом П. В. Білоусу перекласти для широкого читача і «Странствованія» Григоровича-Барського, А це - майже тисяча сторінок 4-томного видання 1885—1887р., що повністю зберігалось лише у Києві та Львові. А термін виконання роботи - один рік! Незважаючи на таку екстремальність (додамо ще й понад 900 годин навчального навантаження), П. В. Білоус береться за цю роботу. Необхід-

но було за свої кошти замовити мікрофільм твору Григоровича-Барського, зробити фотокопії і працювати, працювати, працювати. Коли робота була завершена (через рік!), автор перекладу підрахував, що провів за письмовим столом та друкарською машинкою півтора місяці «чистого часу». Та не довелося йому побачити цей вистражданий результат роботи у вигляді книги (35 друк. арк. враховуючи передмову і примітки), бо саме розпочалася інфляція, розвал видавничої справи, до того ж автор перекладу був житомирянином і не надокучав видавцям, сподіваючись на їх порядність. Закінчилося тим, що П. В. Білоус, зрештою, забрав машинопис із видавництва, причому вчасно, бо половину фотокопій хтось собі уже «присвоїв», а сам переклад припадав пилюкою.

Та в науці немає втраченого часу і втраченої роботи. Працюючи над перекладом «Странствованій», П. В. Білоус одержав чудову можливість проникнути у таємниці давньоукраїнського книжного слова, системніше і глибше збагнути його художню самотність, спробувати те слово «на смак», обдивитись його з усіх боків...

І все ж після тієї бурхливої роботи, яка не увінчалася бажаним та очікуваним, увійшло до душі якесь спустошення, що межувало з розчаруванням. За декілька років - жодної публікації з давньої літератури. Момент істини постав у 1996 році, коли готував виступ на III Міжнародний конгрес українців, що мав відбутися в Харкові. Доктор філологічних наук М.М.Сулима, котрий працює в Інституті літератури, а тоді готував до друку матеріали конгресу, висловив колегам припущення, що в Житомирі об'явився ще один Білоус: запропонований на конгрес текст виступу різко відрізнявся від статей того Білоуса, який захищав дисертацію про творчість Григоровича-Барського,

Але це був той самий Білоус і водночас уже не той самий.

Наукове «інтермеццо» першої половини 90-х, не позначене помітними досягненнями у галузі давньої літератури, лише зовнішньо нагадувало творчий застій, кризу - насправді ж відбувалася внутрішня робота, що зводилася до глибокого переосмислення багатьох понять, що стосуються літератури і літературознавства, зокрема і літературної медієвістики. Мабуть, правду кажуть, що десь у 40 років

у людині може статися поворот у поглядах, переконаннях, звичках. Та наукова інформація, яка останнім часом стала нам доступна, багато в чому може змінити погляди і на літературу. Особливо в тому разі, коли глянеш ніби збоку на себе, колишнього, котрий підходив до літератури в душі «того часу» - з позитивістськими поняттями і критеріями. І хоч давня література - це наче скам'яніла класика, до якої нечасто звертаються, але й вона вимагає передусім літературного прочитання з урахуванням специфіки та функціонального призначення давнього письменства.

Можливо, саме драма старого і нового підходів стала для П. В. Білоуса відпочатковим пунктом у розробці стратегії нової монографії - «Паломницький жанр в історії української літератури». Вона була написана досить швидко, за три місяці, і видана за ухвалою відділу давньої і класичної літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України та вченої ради Житомирського педінституту ім. І. Я. Франка у 1997 році. Ще через три місяці був готовий текст докторської дисертації. Писалося легко і продуктивно, бо все вже склалося в голові, а мета і завдання уявлялися чітко і конкретно. Писалося легко, хоч того року навчальне навантаження зашкалило за 1000 годин на рік, доводилося підробляти журналістикою, бо нині наука - це справа рук самого науковця, зокрема це стосується фінансового боку справи, адже за передруки, поїздки на наукові конференції і т. п. треба платити зі своєї напівпорожньої кишені. Тільки поставлена мета й ентузіазм можуть зарадити в теперішній філологічній науці.

Водночас наука - це творчість, а творчість - примхлива, вона залежить від натхнення. Простіше простого констатувати факт: написав дисертацію. А що за цим стоїть — мабуть, лише самому автору відомо.

28 квітня 1998 року у спеціалізованій раді при Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України П. В. Білоус захистив докторську дисертацію на тему «Паломницька проза в історії української літератури». На захисті були присутні друзі-«давники» з Києва, Одеси, Миколаєва, Львова, Донецька, Переяслава. З Житомира були тільки дружина та син.

У Житомирі ще раз подивувалася з цього «несподіваного» захисту - без докторантури, без відпусток, матері-

альної допомоги і широкої самореклами. Все якось було буденно - як і годиться для провінційного міста, у якому, мабуть, немає особливого діла до того, що хтось там захистив дисертацію, та ще й з давньої літератури.

Після захисту дисертації минув рік, а в науковому доробку П. В. Білоуса з'явилися дві монографії, десяток статей з літературознавства. Частина з них - це фольклористика, ще одне захоплення науковця. Отой дитячий інтерес до обрядової та звичаєвої сторони сільського побуту згодом оформився у цілеспрямовані дослідження, які також можна назвати мандрівками до Слова - до його первісної семантики і функцій, до таємниць його народження і набування образної краси. У багатоманітному світі фольклору П. В. Білоус має свої пріоритети: міфологія і топонімічні легенди. На гребені першої хвилі культурного відродження (кінець 80-х рр.) був реалізований задум зібрати все, що стосується української міфології, і систематизувати його як одне ціле. Так з'явився спецкурс «Українська міфологія», виданий у 1996 році окремою книжечкою. Протягом останніх десятих літ П. В. Білоус вів активну роботу із збирання топонімічних легенд Житомирщини. У 1998 році один за одним з'явилися друком два збірники цих легенд, а в інших виданнях опублікована низка статей з фольклорної топоніміки. В умовах, коли фольклор швидко вимивається із художньої свідомості сучасних людей, коли на півночі Житомирщини внаслідок чорнобильської катастрофи зруйнувалася духовна аура, науковець докладає чимало зусиль, аби з допомогою студентів записати і зберегти цінні скарби рідного усного слова. "Методика цієї роботи розроблена у вигляді рекомендацій «Фольклорна практика» (1999). Підготована до друку монографія «Поліське весілля», куди увійшли фольклорні записи, зроблені на Житомирщині.

Ще одна грань наукових інтересів П. В. Білоуса - сучасний літературний процес. Тут необхідно сказати, що він і сам - автор поетичних і прозових творів, які публікувалися з 1971 року в обласних та всеукраїнських виданнях (зокрема у зб. «Вітрила-78»), а у 1997 р. видрукувана збірка віршів «Любов'ю - за любов». У 1979 р. з'явилися в обласній пресі його перші рецензії на літературні твори, і з тих пір вони друкуються систематично, тримаючи в літературно-критичному полі зору передусім книги житомирсь-

ких письменників. Протягом останніх двох десятиріч років П. В. Білоус опублікував півсотні рецензій і статей про літературну Житомирщину, проаналізував майже все з творчого доробку наших земляків за цей період. Ряд рецензій публікувала і «Літературна Україна», журнали «Дніпро», «Вітчизна», «Авжеж!». До цього можна додати і численні виступи П. В. Білоуса на літературних вечорах, що відбулися у Житомирі та в інших містах і селах області. Отож, студіюючи давнє письменство, науковець постійно цікавиться тим, що продукує українська література тепер. Як наслідок - спецкурс «Сучасний літературний процес», що читається студентам-випускникам (у 1999 році видрукувані окремим виданням програма і навчальні матеріали спецкурсу).

45 років для вченого - пора розквіту. І звичайно, у П. В. Білоуса багато планів, триває активна і різнопланова наукова робота. А ці нотатки - не стільки про нього, скільки про вузівського вченого, котрий в умовах провінції, долаючи матеріальні перешкоди і провінційний скепсис до науки, часто лише на ентузіазмі долає нелегкий шлях до Його Величності Слова, аби мати від цього духовну вітху для себе і непроминальну користь для інших.

Володимир ЄРШОВ

